

Д.А. ДОЎГАЛЬ

ВЕРБАЛЬНЫЯ І НЕВЕРБАЛЬНЫЯ КАМПАНЕНТЫ БЕЛАРУСКАГА ЭПІСТАЛЯРНАГА ЭТЫКЕТУ

Исследуется структура белорусского эпистолярного этикета. На материале переписки белорусских писателей XX в. устанавливаются вербальные и невербальные компоненты этикета, которые регулируют поведение коммуникантов в эпистолярном общении.

The structure of the Belarusian epistolary etiquette is investigated in the article. The verbal and nonverbal components of etiquette regulated behaviour of communicants in the epistolary situation are determined in the correspondence of the Belarusian writers of the 20th century.

Этыкетам называюць «устаноўлены парадак паводзін, формы абыходжання ў якім-небудзь асяроддзі, грамадстве» (Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы 2002, 777). Эпістальны этикет рэгламентуе паводзіны камунікантаў, якія знаходзяцца на пэўнай адлегласці паміж сабой і выкарыстоўваюць пісьмовы варыянт мовы як адзіна магчымы (напрыклад, да вынаходніцтва і шырокага распаўсюджвання тэлефоннай сувязі) ці найбольш дарэчны для зносін. Даследчыкі беларускага эпистолярнага этикету (гл. Важнік 2009 [а]; Важнік 2009 [б]; Піваварчык 1996) засяроджваюць сваю ўвагу на вербальных аспектах вядзення перапіскі, па сутнасці атаясамліваючы паняцці *эпістальны этикет* і *вербальны этикет у эпистолярным тэксце*. Між тым даследаванні спецыялістаў па невербальнай камунікацыі (гл. Крейдлин 2000; Морозова 2006) сведчаць пра сумеснае функцыянаванне ў маўленні этикетных сродкаў некалькіх знакавых сістэм. Гэта значыць, што ў структуры эпистолярнага этикету можна вылучыць як вербальныя, так і невербальныя кампаненты. Матэрыялам для іх вывучэння паслужыла апублікаваная эпистолярная спадчына (амаль 3000 тэкстаў) беларускіх пісьменнікаў XX ст.: М. Багдановіча, Я. Купалы, Я. Коласа, М. Гарэцкага, К. Чорнага, П. Броўкі, М. Лынькова, К. Крапівы, І. Мележа, У. Караткевіча, В. Быкава і Р. Барадуліна.

1. Вербальныя кампаненты эпистолярнага этикету. Эпістальны беларускіх майстроў слова дазваляе меркаваць пра нормы (правілы) вербальнага афармлення карэспандэнцыі. Этикетна абумоўлены ў эпистолярным тэксце з'яўляюцца яго вербальная структура, сродкі афармлення кампазіцыйных і сэнсавых частак ліста, а таксама выбар мовы ліста ці яго фрагментаў.

1.1. Структурная арганізацыя эпистолярнага тэксту. Вербальную структуру ліста складаюць стандартныя сэнсава-кампазіцыйныя часткі пасланьня, якія маюць слоўнае выражэнне: вітанне, зварот да адрасата, апісанне стану перапіскі, развітанне, вітанні іншым асобам/ад іншых асоб і г. д. Структура еўрапейскага (і беларускага) ліста сфарміравалася гістарычна. Устаноўлена, што «найбольш важнай і ўсеагульнай мадэллю ліста, якая захавалася амаль нязменнай да нашых дзён, з'яўляецца так званы фармуляр» (Клімаў 2003, 113), які склаўся яшчэ ў антычныя часы і ўключае пратакол (пачатак ліста) і эсхатакол (яго заключэнне). Правілы структурнай арганізацыі эпистолярнага тэксту вызначаюць наяўнасць і размяшчэнне элементаў у розных відах лістоў. Напрыклад, заўважана (гл. Доўгаль 2010), што эсхатакол неафіцыйных лістоў Я. Купалы складаецца са стымулу да працягу кантакту (а), развітальнай этикемы (б), фатычнага пашыральніка подпісу (в), уласна подпісу (г) і прывітання іншай

асобе ці ад іншай асобы (д) (не ўсе элементы абавязковыя і строга лакалізаваныя ў тэксце): (а) *Чакаючы, што хутка пабачымся і «сразімся» ў конікі*, (в) *застаюся шчыра адданы (е) Янка*. (д) *Шчырае прывітанне Вользе Уладзіміраўне і Рыце* (Я. Купала да Я.Ф. Калітоўскага; 1930); (б) *Усяго Вам радаснага і сонечнага*. (д) *Прывет вечнаму маладому пакаленню і старому Міхасю*. (в) *Ваш (е) Янка* (Я. Купала да А.А. Александровіч; 1935).

1.2. Этыкетныя адзінкі ў эпістальярным тэксце. Адзінкамі этыкету называюцца ўстойлівыя формы зносін, якія прызначаны для ўстанаўлення кантакту і падтрымання зносін у абранай танальнасці паміж камунікантамі з улікам іх сацыяльных роляў і ўзаемаадносін у афіцыйнай і неафіцыйнай абстаноўцы.

У эпістальярным тэксце сустракаюцца як агульнаўжывальныя этыкетныя адзінкі (выкарыстоўваюцца ў разнастайных сітуацыях зносін), так і спецыфічныя. «Жанр ліста дыктуе большую стэрэатыпізаванасць выказаў, чым вусныя зносіны, адсюль асаблівы, уласцівы эпістальярнаму жанру набор этыкетных выказаў» (Акішина, Формановская 2007, 3). Адметнымі з'яўляюцца формулы, якія абумоўлены параметрамі эпістальярных зносін, напрыклад:

– вербалізаваныя жэсты: *Кланяюся ўсім* (М. Багдановіч да В. Ластоўскага; 1914); *Цалую вас усіх моцна* (М. Гарэцкі да Л. Гарэцкай; 1931); *А пакуль – абдымаю цябе, мой мілы братка* (В. Быкаў да Р. Барадуліна; 1999);

– эпітэты афіцыйнага ці пачцівага звароту да асобы: *Вельмі паважаны паночку!* (Я. Купала да Б.Э. Эпімах-Шыпілы; 1909); *Глыбокапаважаны і міласцівы пане акадэмік!* (М. Гарэцкі да Я.Ф. Карскага; 1921);

– формулы «паслання»: *«Веч<ернюю> газ<ету>» атрымліваю, за што шлю Вам шчыры дзякуй* (Я. Купала да А.І. Луцкевіча; 1913); *Жонка мая засылае Вам усім самы шчыры прывет* (Я. Купала да М.І. Шыманскай; 1935);

– стандартныя формулы ветлівасці, якія папярэднічаюць подпісу: *Са шчырай пашанай І. Луцэвіч* (Я. Купала да Я. Драздовіча; 1915); *Назаўсёды адданы табе Рыгор* (Р. Барадулін да В. Быкава; 1998) і інш.

Спецыфіка эпістальярнага этыкету выяўляецца і ў графічнай форме вербальных адзінак. У лістах беларускіх пісьменнікаў выкарыстоўваецца шэраг скарачэнняў зваротаў і абазначэнняў асобы: *Ш. П.* (Шаноўны Пана), *п.* (пан, пані), *п.п.* (паны), *т., тав.* (таварыш), *т.т.* (таварышы), *с.п.* (светлай памяці – пра нябожчыкаў) і інш. Могучь быць скарачаны ў эпістальярным тэксце і стандартныя формулы ветлівасці: *Са шчырым паваж.* (Я. Купала да А.І. Луцкевіча; 1920); *З тав. прыв.* (Я. Колас да Ц.С. Гарбунова; 1943); *З тавар. прывітаннем* (М. Лынькоў да Э.С. Гурэвіч; 1961). Да графічных сродкаў эпістальярнага этыкету належыць выкарыстанне вялікай літары ў зваротах да асобы: *Шчырапаважаны Паночку!* (Я. Купала да А.І. Луцкевіча; 1913), *Міласлівы Гаспадар, Пана Рэдактар!* (М. Гарэцкі ў рэдакцыю газеты «Беларуская думка»; 1919), а таксама ў займенніках *Вы (Ваш)* і *Ты* (значна радзей): *На гэты раз асмельваюся турбаваць Вас у вась якой справе* (М. Гарэцкі да Я.Ф. Карскага; 1923); *Хілю чало перад Табою!* (Р. Барадулін да В. Быкава; 1998).

1.3. Выбар мовы ліставання. Эпістальярная спадчына беларускіх пісьменнікаў шматмоўная. Выбар мовы ліста ў прыватнай перапісцы беларускіх літаратараў тлумачыцца як моўнай кампетэнтнасцю камунікантаў (у першую чаргу ступенню валодання беларускай мовай), так і абставінамі зносін. Выбар мовы зносін можа мець этыкетны характар (напрыклад, у камунікацыі пры трэцяй асобе няветліва выкарыстоўваць незнаёмую для яе мову). Гэта норма ў эпістальярным тэксце трансфармуецца ў правіла ўліку моўнай кампетэнцыі магчымага чытача: *Принимая во внимание, что это письмо получается после твоего отъезда, я решил писать по-русски, ибо маме было бы трудно читать по-белорусски* (Я. Колас да М.Д. Міцкевіч; 1923).

Адметную з'яву ў беларускім эпістальярні складаюць двухмоўныя пасланні, у якіх пры афармленні фармуляра і асноўнай часткі пісьма выкарыстоўваюцца розныя мовы (пераважна руская з беларускай): *Глыбокаўважаемы Ефим Федорович! Шчыра дзякую Вам за памяць аба мне* (Я. Колас да Я.Ф. Карскага; 1926); *Даражэнькі мой Здзіславе! Как давно я не писал тебе!* (У. Караткевіч да З. Нядзелі; 1972). Выбар мовы фармуляра, як правіла, не тлумачыцца аўтарамі, аднак змена мовы ў асноўнай частцы суправаджаецца каментарыем: *В Москву уезжает один профессор, через которого хочу написать Вам несколько строк, и потому тороплюсь. Тараплюся так, што аж забыўся пачаць па-беларуску* (Я. Колас да Ц.С. Гарбунова; 1943). Функцыя асноўнай часткі ліста інфармацыйная, таму змена коду пасланья ў ёй можа ўскладніць адрасату разуменне зместу. Роля ж фармуляра заключаецца ва ўстанаўленні і падтрыманні кантакту паміж адрасантам і адрасатам, таму выбар мовы можа служыць дзейсным сродкам стварэння патрэбнай танальнасці: *Когда придется побывать в Москве, то, безусловно, загляну к Вам. Будзьце здаровенькі і вясёленькі. Шчыра вам адданы Ів. Луцэвіч* (Я. Купала да І.А. Белавусава; 1919); *Бывай здаровы! Кіруй і пішы, – найбольш – апошняе! Прывітанне дружині та твоім талановітым дзіткам!* (І. Мележ да В.П. Казачэнкі; 1957).

2. Невербальныя кампаненты эпістальярнага этыкету. Менш даступныя для даследавання невербальныя складнікі эпістальярнага этыкету. Гэта натуральна тлумачыцца няведаннем усіх абставін

камунікацыі, захаваннем толькі часткі лістоўнай спадчыны, недаступнасцю ці стратай арыгіналаў лістоў і іншымі фактарамі. Аднак у эпістальнай спадчыне беларускіх майстроў слова ёсць пэўныя згадкі, якія дазваляюць меркаваць і пра іншыя аспекты вядзення перапіскі – часавы, колькасны (аб'ёму камунікацыі), афармлення. У асобных выпадках для ілюстрацыі невербальных паводзін камунікантаў мы звярталіся да ўспамінаў і дзённікавых запісаў беларускіх літаратараў, а таксама сучасных папулярных дапаможнікаў па этыкеце.

2.1. Часавы аспект эпістальнага этыкету. Эпістальны этыкет у часавым аспекце складаюць правілы, якія рэгламентуюць хуткасць адказу на ліст¹. Важная для паспяховых зносін хуткасць дастаўкі карэспандэнцыі, аднак яна не залежыць ад волі камунікантаў (заўважым, што пры запозненым па віне паштовых ці нейкіх іншых службаў атрыманні пасланнага камуніканта ў рэактыўным (у адказ) лісце часта гаворыць пра гэта, каб не парушыць правіл хуткага адказу на карэспандэнцыю: *Так трапіла, што Вашае пісьмо атрымаў толькі сягоння. Вельмі яны доўга цяпер ходзяць* (П. Броўка да Я. Коласа; 1941); *Учора атрымаў твой ліст ад 12 сакавіка. Жаліва доўга ідуць лісты, не даючы ніякай магчымасці дыялогу* (В. Быкаў да Р. Барадуліна; 1999)). Затрымка з адказам на прыватнае пасланне можа прывесці да парушэння камунікацыі, таму патрабуе прызнання віны, вытлумачэння прычын, выбачэння: *Даўно атрымаў тваё пісьмо і зрабіў па-свінску, што не адказаў табе ў скорым часе* (К. Чорны да П. Глебкі; 1942); *Дарагі дзядзька Якуб! Доўга я Вам не пісаў і адчуваю сябе вінаватым* (П. Броўка да Я. Коласа; 1943); *Прабачце, што адказваю Вам з такім спазненнем. Я сапраўды ў гэтым годзе страшэнна заняты, а лістоў – багата* (І. Мележ да Н.М. Даніленка; 1972). Пра важнасць хуткага адказу сведчаць таксама стэрэатыпныя фразы ў развітальным комплексе ліста: **Чакаючы ад Вас хуткага адказу, астаюся са шчырай да Вас пашанай** (Я. Купала да К. Лейкі; 1914), **Чакаем хуткага ад Вас адказу** (Я. Купала да Б.А. Тарашкевіча; 1914).

Безумоўна, колькасць часу, патрэбнага для напісання рэактыўнага ліста, велічыня адносна (дарэчы, даведнікі па сучасным этыкеце (гл. Кузнецов 2009; Современный этикет 2008) рэкамендуюць адказваць на прыватны ліст на працягу тыдня), аднак у агульных рысах зразумела, што асоба з высокім сацыяльным статусам мае больш часу для адказу, чым асоба з больш нізкім становішчам (мы маем на ўвазе выпадак камунікацыі такіх асоб паміж сабой: настаўнік – вучань, кіраўнік – падначалены, вопытны літаратар – пісьменнік-пачатковец і г. д.).

2.2. Аб'ём камунікацыі (колькасны аспект ліставання). Аб'ём камунікацыі характарызуюць такія паказчыкі, як частата ліставання і велічыня пасланнага. Частата ліставання павінна быць такой, каб забяспечыць належны ўзровень камунікацыі. Гэтай жа мэце служыць колькасная характарыстыка асобнага ліста – даўжыня. Памер пасланнага – велічыня таксама адносна² – абумоўлены яго камунікатывнай мэтай і павінны суадносіцца з прагматычнымі характарыстыкамі камунікантаў: напрыклад, немагчыма кароткае пісьмо да блізкага чалавека або занадта вялікі ліст да малазнаёмага адрасата ці асобы з больш высокім статусам не адпавядаюць правілам ветлівых зносін. Нездарма ў канцоўцы такіх лістоў можна сустрэць тлумачэнне нешматслоўнасці: *Доўгага не пішу ліста, бо, мусіць, з гэтай адкрыткай сам сябе 13/11 прывязу Вам на паказ* (Я. Купала да М.К. Хайноўскай; 1938); *Вялікага ліста не пішу, бо ведаю, што Вас выклікаюць да нас для ўдзелу ў другім мітынгу і, такім чынам, мы спадзяемся ў хуткім часе з Вамі сустрэцца* (М. Лынькоў да Я. Коласа; 1942) ці прабачэнні за доўгае пісьмо: *Ну, прабачце за 18-футовы ліст, у якім я нагаварыў сем беркаўцаў да Полацка і ўсе ракам* (У. Караткевіч да М. Танка; 1956); *Даруйце мне за гэты доўгі і, магчыма, нудны ліст, які, напэўна, давядзе Вас да знясілення* (У. Караткевіч да Я. Брыля; 1958).

У зносінах камуніканты імкнуцца да выпрацоўкі аптымальных суадносін частаты ліставання і памеру ліста з улікам абставін камунікацыі: *Пішы хоць панямногу, але часцей, купі сабе хоць адкрытак. Не забывайся, што маці па табе сумуе і кожнае тваё пісьмо для яе – радасць* (К. Крапіва да І.К. Атраховіча; 1948).

2.3. Афармленне карэспандэнцыі. Важную ролю ў ліставанні адыгрываюць правілы афармлення карэспандэнцыі, якія вызначаюць патрабаванні да канверта, маркі і сродкаў пісьма (паперы, чарніла), спосаб выканання пасланнага (рукапісны, друкаваны), почырк, размяшчэнне тэксту на аркушы паперы, графічнае суправаджэнне ліста і г. д.

Вядома, што віншавальныя пасланні звычайна змяшчаюцца на адмысловых паштоўках, а некаторыя віды лістоў могуць быць адпраўлены ў спецыяльных канвертах (напрыклад, пісьменнік Ян Скрыган так апісвае атрыманне ліста: «Учора ў двары паштальёнка дала распісацца за ліст ад Севы. Канверт з чорнай рамкай: адразу зразумеў, у чым рэч. Памерла Ліна» (Скрыган 2005, 500)).

¹ На перыферыі эпістальнага этыкету знаходзяцца нормы, якія рэгламентуюць паводзіны асобы ў дачыненні да атрыманага ёй ці прызначанага іншай асобе пасланнага. Напрыклад, недапушчальна знаёміцца без дазволу з карэспандэнцыяй, адрасаванай іншай асобе.

² Такая характарыстыка, як час стварэння пасланнага, для эпістальных зносін не з'яўляецца этыкетна значнай, у адрозненне ад іншай сітуацыі апасродкаванага кантакту – тэлефоннай.

³ Гэта добра ілюструе прыклад, які падае Н. Гілевіч у дзённіку: «Ніна прыслала з Кузьміно доўгачаканы ліст. Вось яго змест: «Дарагі мой Ніл!» І подпіс: «Ніна». Дата: 10.12.1956. Ліст у трох словах. А колькі сказана!» (Гілевіч 2006, 12).

Акуратнае афармленне карэспандэнцыі ўсведамляецца камунікантамі як важная ўмова ліставання. Разборлівы почырк – індывідуальная манера пісаць – таксама з’яўляецца неабходным чыннікам паспяховай камунікацыі пры рукапісным ліставанні. Незахаваанне гэтага патрабавання можа прыводзіць да непаразуменняў: *А цяпер адна заўвага, Тэрэнь Германавіч: Вы так пішаце, як надта вучоны медычны доктар, – каб разабраць доктарскі почырк, трэба рэцэпт несці да аптэкара. Прыйдзецца і мне тое самае рабіць і з Вашымі лістамі – несці да аптэкара чытаць* (Я. Купала да Т.Г. Масэнкі; 1938).

Правільнае афармленне карэспандэнцыі прадугледжвае і дарэчнае размяшчэнне частак ліста на аркушы паперы (графічны макет ліста). Напрыклад, зварот да адрасата, як правіла, знаходзіцца пасярэдзіне ліста ўверсе, подпіс – справа ўнізе, дата і месца стварэння ліста пазначаюцца найчасцей зверху справа ці знізу злева за яго межамі. Часта гэтыя элементы аддзяляюцца ад асноўнага тэксту прабеламі, вольнымі радкамі.

Варта заўважыць, што гэты бок перапіскі з-за трансфармацыі пры публікацыі рукапіснага тэксту ў друкаваны найчасцей застаецца па-за ўвагай даследчыкаў.

Безумоўна, немагчыма разглядаць вербальныя і невербальныя аспекты вядзення перапіскі адасоблена, паколькі яны разам садзейнічаюць забеспячэнню эфектыўных зносін: вербальна аформленыя фрагменты ліста аддзяляюцца графічнымі невербальнымі сродкамі (напісаннем з абзаца, выдзяленнем, размяшчэннем на старонцы), віншаванне са святамі ажыццяўляецца пры дапамозе вербальных формул на спецыяльных паштоўках і г. д.

Высновы. Эпістальярны этыкет, такім чынам, вызначае не толькі вербальныя, але і невербальныя паводзіны камунікантаў пры эпістальярных зносінах. Вывучэнне лістоўнай спадчыны беларускіх пісьменнікаў XX ст. дазваляе вылучыць у якасці вербальных складнікаў этыкету структурную арганізацыю паслання, сродкі афармлення частак ліста і выбар мовы камунікацыі. Невербальны бок эпістальярнага этыкету рэгулюе вядзенне перапіскі ў часавым, колькасным і афармляльным аспектах. Комплекснае даследаванне вербальных і невербальных кампанентаў ліставання выяўляе спецыфіку беларускай культуры зносін.

ЛІТАРАТУРА

- Акишина А. А., Формановская Н. И. Этикет русского письма. М., 2007.
- Важнік С. А. Эпістальярны этыкет беларусаў: Да пытання станаўлення эпістальярнай нормы беларускай мовы // Роднае слова. 2009 [а]. № 2. С. 54–56.
- Важнік С. А. Эпістальярны этыкет беларусаў: Нашаніўскі лістоўны стыль // Роднае слова. 2009 [б]. № 3. С. 46–49.
- Гілевіч Н. Запісы: з дзённікаў розных гадоў. Мн., 2006.
- Доўгаль Д. А. Фармуляр купалаўскага ліста // Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні: 36. навук. арт. Гродна, 2010. С. 103–107.
- Клімаў І. П. Тэорыя заходнеўрапейскага ліста ў часы Сярэднявечча і Рэнесансу // Беларускі археаграфічны штогоднік. Мн., 2003. Вып. 4. С. 113–126.
- Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 2000.
- Кузнецов Н. И. Современный этикет. М., 2009.
- Морозова Е. Б. Невербальный этикет в его соотношении с вербальным: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2006.
- Піваварчык Т. А. Этыкетныя асаблівасці эпістальярнага жанру ў творах М. Гарэцкага // Гарэцкія чытанні: Матэрыялы дакладаў і паведамленняў. Мн., 1996. С. 143–147.
- Скрыган Я. Дзённікавыя запісы, лісты // Выбраныя творы. Мн., 2005. С. 493–518.
- Современный этикет / Авт.-сост. Н.В. Белов. Мн., 2008.
- Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. Мн., 2002.

Паступіў у рэдакцыю 20.04.11.

Дзмітрый Аляксандравіч Доўгаль – аспірант кафедры беларускай мовы МДУ імя А.А. Куляшова. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы БДУ С.А. Важнік.